

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا- ارس (هزاره سوم ق.م) با
استناد به مهرهای مکشوفه از کاوش‌های باستان‌شناختی کول‌تپه
هادیشهر، شمال غرب ایران

اکبر عابدی^۱

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۵)

چکیده

طی اولین و دومین فصل کاوش محوطه کول‌تپه هادیشهر یک مهر استوانه‌ای و یک مهر استامپی به دست آمد که در نوع خود به عنوان یکی از اولین شواهد مهر و مهرسازی در فرهنگ کورا- ارس به شمار می‌آیند. در بین این دو مهر، نوع استوانه‌ای آن دارای یک نقش خاص و بی‌نظیری است که از آن تحت عنوان ماریچ‌های جفت یا شاخ‌های ماریچ که به شکل شاخ قوچ یا چشم‌های جغد یا انسانی که به عنوان نماد فرهنگ کورا- ارس به شمار می‌آید، یاد می‌گردد. از آنجایی که این نقش و نماد در تمامی سفال‌ها، فلزات و سایر زیورآلات فرهنگ کورا- ارس به وفور به کار رفته است، ظاهر شدن آن بر یک نقش مهر گواه تحولات زیادی در ساختار اجتماعی و اقتصادی فرهنگ کورا- ارس است. قدمت این مهر به ۲۸۰۰ ق.م. تاریخ‌گذاری شده است. از آنجایی که این مهرها جزء نخستین آثار مالکیت و مدیریت اقتصادی و اجتماعی در این منطقه از ایران به شمار می‌آیند معرفی و شناسایی آن‌ها می‌تواند نقش مؤثری در بازسازی رفتار اجتماعی مردمان آن روزگار داشته باشد.

کلیدواژگان: مهر استوانه‌ای و استامپی، مالکیت، کورا- ارس، کول‌تپه، هزاره سوم ق.م.

۱. استادیار گروه باستان‌سنجی و مرمت دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
akbar.abedi@tabriziau.ac.ir

۱. مقدمه

از جمله آثاری که سهم بارزی در شناسایی بسیاری از مسایل گوناگون از ادوار گذشته و کهن را دارد و تحقیق و بررسی در آنها می‌تواند باب‌گشای بسیاری از مجهولات بازمانده روزگاران دیرین باشد، مهرها و آثار کنده‌کاری شده است. از جهتی کنده‌کاری را شاید بتوان نخستین اثر هنری انسان بدوی دانست که به وسیله آن تلاش نموده تا خواسته‌های مادی و ظاهری، امیال و محسوسات روحی و فکری خود را منعکس سازد. انسان پیش از تاریخ در حدود هزاره هشتم پیش از میلاد و اوایل هزاره هفتم از پناهگاه‌های سنگی و غارها دست کشید و سکونت در دشت را آغاز کرد. با پیشرفت تمدن انقلابات مدنی از قبیل استقرار در روستاها و خانه‌سازی، اهلی کردن حیوانات، فعالیت‌های کشاورزی، صنعت سفال‌سازی، کوزه‌گری، تهیه دوک‌های سنگی و گلی برای نخ‌ریسی و پارچه‌بافی و ساختن ابزارهای مختلف حتی لوازم زینتی و آرایش از انواع سنگ‌ها و مهرها ارتباط بین اقوام و ملت‌ها بیشتر شد، در نتیجه معاملات و تجارب توسعه پیدا کرد. در همین زمان بود که حس زیبایی‌شناسی بشر را بر آن داشت که به قطعات استخوان و ابزار دیگری چون سوزن و درفش و نیزه و... کنده‌کاری کند، همچنین در این زمان بود که بر خشت‌های گلی که تأثیرپذیر بودند نقوشی قرار دادند که از اثر آن نقوش مالکیت افرادی که خست‌زده بودند معلوم می‌شد. بدین ترتیب اولین اثر مهر که تشخیص مالکیت به وسیله آن اعلام می‌شد ایجاد شد. با پیدایش مهر در هزاره چهارم پیش از میلاد مرحله جدیدی در مناسبات تجاری و معاملات پدید آمد. مهمور کردن انواع کالاها و ظروف و کوزه‌ها و خمره‌ها علاوه بر ثبوت مالکیت نشانه امضای صاحب کالا را نیز داشته است؛ بنابراین در این قبیل داد و ستدها که پایه و اساس شناسایی صاحب کالا بوده است صحت کالا بنا بر وجود مهر سازنده یا فروشنده مورد قبول واقع می‌شده و مهر در امور تجاری و اقتصادی و مالی موجب تسهیلات بشمار می‌گردد (ملکزاده بیانی، ۱۳۵۲).

مهرهای مسطح و استوانه‌ای و آثار آنها بر الواح گلی یکی از با ارزشمندترین آثار باقی‌مانده از جوامع پیش از تاریخ و تاریخی فلات ایران به شمار می‌آیند. بررسی و مطالعه روشمند این آثار دانشمندان باستان‌شناس و مورخان هنر را قادر می‌سازد تا جنبه‌های مادی و معنوی فرهنگ‌های جوامع کهن را هر چه بیشتر واکاوی نمایند (طلایی، ۱۳۹۲: ۱). استفاده از مهر تقریباً

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا- ارس (هزاره سوم ق.م)... _____ اکبر عابدی

از هزاره پنجم ق.م. هم‌زمان با دوره مس و سنگ در فلات ایران رایج گردیده و تا به امروز ادامه یافته است (طلایی، ۱۳۹۲: ۳۷-۳۸؛ پرادا^۱، ۱۹۹۳؛ اشمانت باسرات^۲، ۱۹۹۲؛ آمیه^۳، ۱۹۷۲). اولین مهرها به صورت گل پخته ساخته می‌شدند و مورد استفاده قرار می‌گرفتند، ولی به مرور با پیشرفت تکنولوژی ساخت آن‌ها بر سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی رایج گردید (کلن^۴، ۱۹۹۰: ۳۹-۴۲).

استفاده از مهرهای استوانه‌ای در عصر مفرغ عمدتاً همراه با آغاز پیدایش لوحه‌های آغاز نگارشی در بیشتر محوطه‌ها مانند شوش، تپه یحیی، سیلک و... همراه بوده است که این امر حاکی از ورود جوامع روستایی ساده به شهرها و شهرک‌های نسبتاً پیچیده هزاره سومی است، اما در بخش‌های غربی و شمال‌غرب ایران جایی که فرهنگ کورا- ارس گسترش فراوان داشته است، این وضعیت کاملاً متفاوت است، چرا که اغلب محققان این حوزه بر این باورند که مردمان کورا- ارس جوامعی کوچ‌نشین و نیمه‌کوچ‌نشین روستای ساده‌ای هستند که برخلاف جوامع هزاره سوم بین‌النهرین هنوز به مرحله خاصی از پیچیدگی اجتماعی نرسیده‌اند و تنها آن‌ها را می‌توان به عنوان جوامع خان‌سالار روستایی ساده در نظر گرفت (عابدی، ۱۳۹۳؛ ساگونا و زیمانسکی^۵، ۲۰۰۹؛ باتیوک و روثنمن^۶، ۲۰۰۷؛ کول^۷، ۲۰۰۷؛ بایتوک^۸، ۲۰۰۵؛ روثنمن^۹، ۲۰۰۳؛ کوشناروا^{۱۰}، ۱۹۹۷؛ کریب^{۱۱}، ۱۹۹۱). از این رو پیدا شدن مهرهای مسطح و استوانه در بین جوامع کورا- ارسی خود پرسش‌های فراوانی را در ذهن متبادر می‌کند.

-
1. Porada
 2. Schmandt- Besserat
 3. Amiet
 4. Collon
 5. Sagona and Zimansky
 6. Batiuk and Rothman
 7. Kohl
 8. Batiuk
 9. Rothman
 10. Kushnareva
 11. Cribb

طلایی در کتاب «مهر در ایران از آغاز تا صدر اسلام» به فقدان داده‌های مهر و مهرسازی در منطقه شمال غرب ایران اشاره و خاطر نشان می‌کند که با وجود کاوش‌های فراوان در محوطه‌هایی مانند یانیق‌تپه، گوی‌تپه، هفتوان و... هنوز هیچ مهر و اثر مهری از این محوطه‌ها گزارش نشده است (طلایی، ۱۳۹۲: ۹۱). این مسأله موجب شد تا با تحقیق بیشتر بر این موضوع بتوان یک نتیجه‌گیری از چگونگی مهر و مهرسازی در فرهنگ کورا-ارس و عصر مفرغ منطقه شمال غرب ایران به دست آورد. در این نوشتار عمدتاً سعی بر این است تا با معرفی مهرهای به دست آمده از منطقه قفقاز جنوبی و دو مهر جدیدی که از منطقه شمال غرب ایران و محوطه کول‌تپه به دست آمده است، بتوان یک تصویر کلی از فرایند مهر و مهرسازی ترسیم گردد.

۲. مهرهای به دست آمده از فرهنگ کورا-ارس

برخلاف دوره مس و سنگ جدید که آغاز فعالیت جوامع پیچیده مخصوصاً در شمال بین‌النهرین و در محوطه‌هایی مانند تپه گاورا و ارسلان‌تپه است، دوره‌ای که در آن در محوطه‌ای مانند ارسلان‌تپه تنها ۲۰۰۰ اثر مهر^۱ در بخش‌های مختلف استقرار آن گزارش می‌شود و آثار فراوانی از تجارت فرامنطقه‌ای در بخش‌های مختلف خاور نزدیک مشاهده می‌گردد (مارو^۲، ۲۰۱۲؛ اشتاین^۳، ۲۰۱۲؛ فرانچیپانه^۴، ۲۰۱۲؛ روثن، ۲۰۰۲)، یک‌باره در دوره مفرغ قدیم یا همان فرهنگ کورا-ارس تمامی این پایگاه‌های تجاری از بین می‌روند و سبک زندگی مردمان در بیشتر بخش‌های خاور نزدیک تغییر می‌یابد.

در کل قلمرو فرهنگ کورا-ارس که عمدتاً شامل منطقه قفقاز جنوبی، شرق آناتولی و بخش‌های عمده‌ای از شمال غرب و غرب ایران می‌گردد، مهر و اثر مهر جزء یافته‌های نادر در مجموعه‌های فرهنگی این مناطق به شمار می‌آیند. تنها در چند محوطه در منطقه گرجستان و در محوطه‌هایی مانند تالین، کاجاقیبور، آرانسی، چوبارتی و گودابر تکا^۵ اشاراتی به مهرهای استامپی و استوانه‌ای به دست آمده از این منطقه شده است (شرازادیشویلی^۵، ۲۰۱۴) (شکل ۱). از این

12. Marro

13. Stien

14. Frangipane

15. Sherazadishvili

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا- ارس (هزاره سوم ق.م.)... اکبر عابدی

بین چهار نمونه مهر به دست آمده از محوطه گودابرتکا و یک نمونه اخیر که از کاوش‌های چوبارتنی به دست آمده که حائز اهمیت فراوانی است.

گودابرتکا محوطه‌ای است در شرق گرجستان، در ۷ کیلومتری شرق شهر گوری^۳ و در دامنه شمالی کوه‌های کورناکی^۴ که در ضلع چپ بزرگراه تفلیس- سنکی- لسلیدزه واقع شده است (شکل ۱). این محوطه دارای آثاری از دوره مفرغ قدیم تا دوران تاریخی است (شرازادیشویلی، ۲۰۱۴). مهرهای به دست آمده از گودابرتکا عمدتاً از آرشیو موزه محلی گوری توسط باستان‌شناسان مختلف گرجستانی به صورت جسته و گریخته معرفی شده‌اند (شانشاشویلی و شرازادیشویلی^{۱۶}، ۲۰۱۳: ۷-۲۵؛ لوردکیپانیدزه^{۱۷}، ۱۹۶۹: ۷۰؛ ندیماشویلی^{۱۸}، ۱۹۶۳: ۱۴۸-۱۵۲؛ امیراناشویلی و ندیماشویلی^{۱۹}، ۱۹۶۱: ۱۸-۱۹). ندیماشویلی دو مهر را معرفی می‌نماید: یکی از این مهرها دارای طرح شماتیک آهوی کوهی به همراه مثلث‌هاست و دیگری که دارای شکل دایره‌ای به همراه دسته شکسته شده است. سه مهر دیگری که هم‌اکنون در موزه گوری گرجستان موجود است شامل مهرهای مخروطی، هرمی و مهر استامپی با پایه دایره‌ای است (شرازادیشویلی، ۲۰۱۴).

از دو مهر مخروطی شکل به دست آمده از محوطه گودابرتکا یکی در لایه‌های متعلق به آن چیزی که از آن تحت عنوان معبد کورا- ارسی یاد شده است، یافت گردید. عمده نقوشی که بر این مهر کنده شده دربردارنده خطوط زیگزاگی است که به طور متناوب در کل سطح مهر قابل رویت است (شکل‌های ۲ و ۳). دومین مهر مخروطی شکل نیز از یک پیت در نزدیکی معبد قبلی یافت گردید که جنس آن از سنگ سبز رنگ است. این مهر از شش سطح تشکیل یافته که در بالاترین بخش آن طرح شماتیک یک حیوان مانند بزکوهی یا آهو به نمایش گذاشته شده است. در محدوده سطح دوم از بالای مهر نیز طرح شماتیک یک حیوان به نمایش درآمده است. از سطح سوم تا بخش‌های پایانی این مهر مثلث‌هایی به صورت متناوب بر مهر کنده شده است (شکل ۴). مهر سوم شامل یک مهر هرمی شکل که پایه آن شبیه به یک هشت ضلعی و از جنس

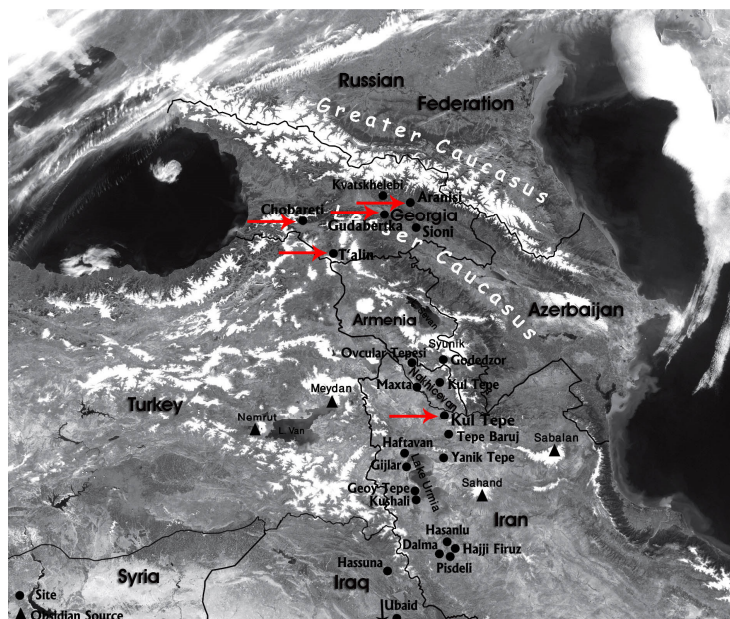
16. Shanshashvili-Sherazadishvili

17. Lortkipanidze

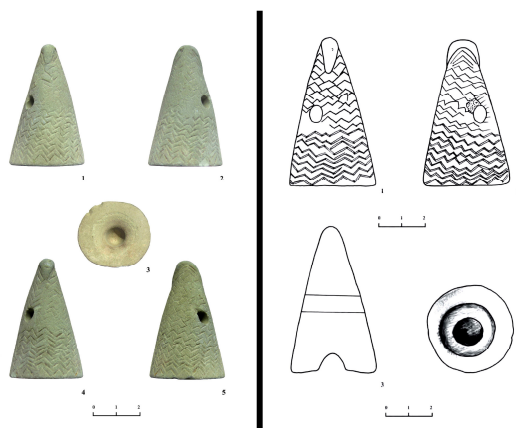
18. Nadimashvili

19. Amiranashvili and Nadimashvili

سنگ قرمز ساخته شده است. در این مهر تنها قسمت‌های انتهایی مهر باقی‌مانده است. این مهر نیز در قسمت جنوبی معبد اشاره شده در بالا یافت شده است. تزئینات این مهر نیز دربردارنده یکسری شیارهای مثلث ماندی است که تنها در یک طرف مهر به کار رفته است (شکل ۵). نمونه چهارم دربردارنده یک مهر استامپی به رنگ قهوه‌ای-قرمز با پایه مدور است. این مهر از

شکل ۱. موقعیت قرارگیری محوطه کول تپه در شمال غرب ایران و محوطه‌های اشاره شده در متن به همراه محوطه‌های دارای مهر به دست آمده از قفقاز و شمال غرب ایران

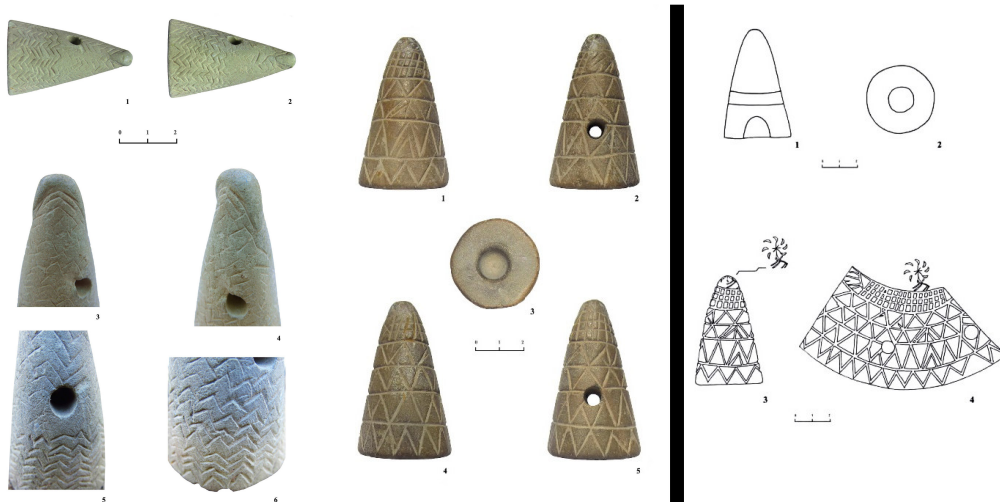

شکل ۲. مهرهای مخروطی شکل با تصویر ماهی به دست آمده از محوطه گودابرتکا

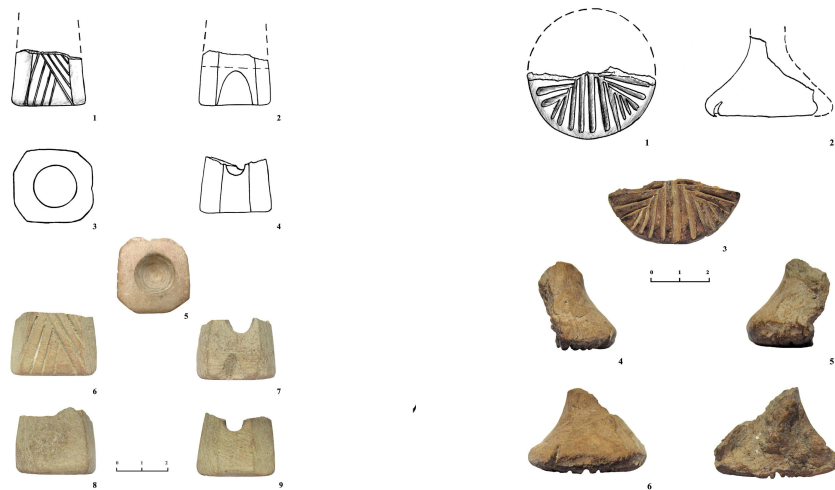
(شرازادیشویلی، ۲۰۱۴؛ شکل ۴ و ۵)

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا-ارس (هزاره سوم ق.م.)... اکبر عابدی

نمونه‌ای است که از محوطه کراکلیانی بدست آمده است، همچنین هیچ نمونه دیگری از مهرهای هرمی شکل به غیر از گودابرتکا از این دوره گزارش نشده است. نمونه مهرهای استامپی به دست آمده از گودابرتکا از سه محوطه معروف دیگر کاجاقیور، تالین و آرانسی نیز گزارش شده‌اند (شرازادیشویلی، ۲۰۱۴؛ شانناشویلی و شرزازادیشویلی، ۲۰۱۳: ۸-۹، شکل ۲ و ۳/۱).

شکل ۴. مهر مخروطی شکل با نقش زیگزاگ و تصویری شبیه به بزکوهی در قسمت بالایی مهر به دست آمده از گودابرتکا (شرزازادیشویلی، ۲۰۱۴؛ شکل ۷-۸) **شکل ۳.** مهرهای مخروطی شکل با تصویر ماهی محوطه گودابرتکا با جزئیات کامل طرح آن (شرزازادیشویلی، ۲۰۱۴؛ شکل ۴)

شکل ۶. مهر استامپی با پایه مدور و نقوش هندسی به دست آمده از گودابرتکا (شرزازادیشویلی، ۲۰۱۴؛ شکل ۹) **شکل ۵.** مهر هرمی شکل محوطه گودابرتکا با نقش هندسی (شرزازادیشویلی، ۲۰۱۴؛ شکل ۹)

۳. کول‌تپه هادیشهر و آثاری از اولین مهرهای استوانه‌ای و استامپی در شمال‌غرب ایران

محوطه کول‌تپه با ارتفاع ۹۶۷ متر از سطح دریا تپه‌ای است به وسعت تقریبی ۶ هکتار و به ارتفاع ۱۹ متر از سطح زمین‌های اطراف که در داخل شهر هادیشهر و در میان باغات و مزارع کشاورزی واقع گردیده است.^۵ (شکل‌های ۱ و ۷). اولین و دومین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی در این محوطه برای پاسخ دادن به چندین پرسش اساسی از جمله فرایند گذار از دوره مس‌وسنگ جدید به مفرغ قدیم، بررسی وضعیت محوطه و منطقه در دوران شکل‌گیری و I فرهنگ کورا- ارس و نیز مشخص کردن وضعیت فرهنگی منطقه در دوران پیش از تاریخ و آغاز تاریخی انجام گرفت. در راستای پرسش‌های مطرح شده برای این کاوش اشاره به چندین مورد ضروری به نظر می‌رسد: یکی این‌که محوطه کول‌تپه جزء محوطه‌های شاخص شمال‌غرب ایران است که دارای آثار و لایه‌های فرهنگی به طور متوالی از دوره مس‌وسنگ جدید و مفرغ قدیم است که بررسی وضعیت فرهنگی دوره مس‌وسنگ جدید منطقه و به دنبال آن چگونگی مرحله انتقالی با گذار و شکل‌گیری، فاز I، II و III فرهنگ کورا- ارس را امکان‌پذیر ساخت. دیگر این‌که با کاوش انجام گرفته وضعیت منطقه در دوران مفرغ میانی، جدید و نیز عصر آهن III، اورارتویی و هخامنشی مشخص گردید. در این راستا محوطه کول‌تپه با دارا بودن دوره‌های فرهنگی از مس‌وسنگ جدید، مفرغ قدیم، میانی و جدید می‌توانست پاسخ‌گوی برخی از ابهامات موجود در منطقه شمال‌غرب ایران در فرایند گذار از دوره مس‌وسنگ جدید به عصر مفرغ قدیم و نیز مشخص کردن وضعیت فرهنگی و گاه‌نگارانه منطقه در این دوران باشد. دو فصل کاوش در محوطه کول‌تپه منجر به شناسایی ۲۷ متر نهشته فرهنگی و آثار ارزشمندی از دوره نوسنگی جدید تا هخامنشی در این منطقه گردید (شکل ۷). در این پژوهش سعی بر آن است تا با ارائه نتایج حاصل از کاوش به معرفی دو مهر استوانه‌ای و استامپی به دست آمده از فصل اول و دوم کاوش کول‌تپه پرداخته شود. از آن جایی که تا کنون هیچ مهری از بافت لایه‌نگارانه و کاوش در محدوده فرهنگ کورا- ارس گزارش نگردیده است؛ بنابراین معرفی این دو مهر می‌تواند گام مثبتی در شناساندن نوع مهرهای فرهنگ کورا- ارس در قلمرو جغرافیایی وسیع گسترش آن باشد (عابدی، ۱۳۹۳؛ عابدی و همکاران، ۲۰۱۴؛ عابدی، ۲۰۱۴؛ عمرانی و همکاران، ۲۰۱۲؛ خطیب شهیدی و عابدی، ۱۳۹۰).

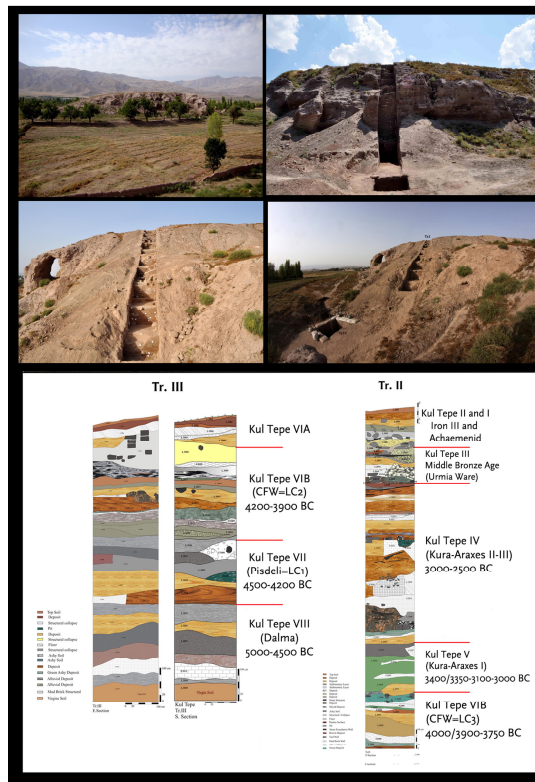
شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا- ارس (هزاره سوم ق.م.)... اکبر عابدی

با وجود کاوش‌های فراوان انجام گرفته در بخش‌های مختلف شمال غرب ایران مانند یانیق‌تپه، گوی‌تپه، هفتوان، تپه گیجلر و... تاکنون هیچ مهر یا اثر مهری از فرهنگ کورا- ارس در شمال غرب ایران گزارش نشده است. براساس دو فصل کاوش در محوطه کول‌تپه هادیشهر که در سال‌های ۱۳۸۹ و ۱۳۹۲ به انجام رسید دو مهر استوانه‌ای و استامپی به دست آمد که بر خلاف مهرهای معرفی شده در منطقه قفقاز دارای تاریخ‌گذاری‌های مطلق هستند.

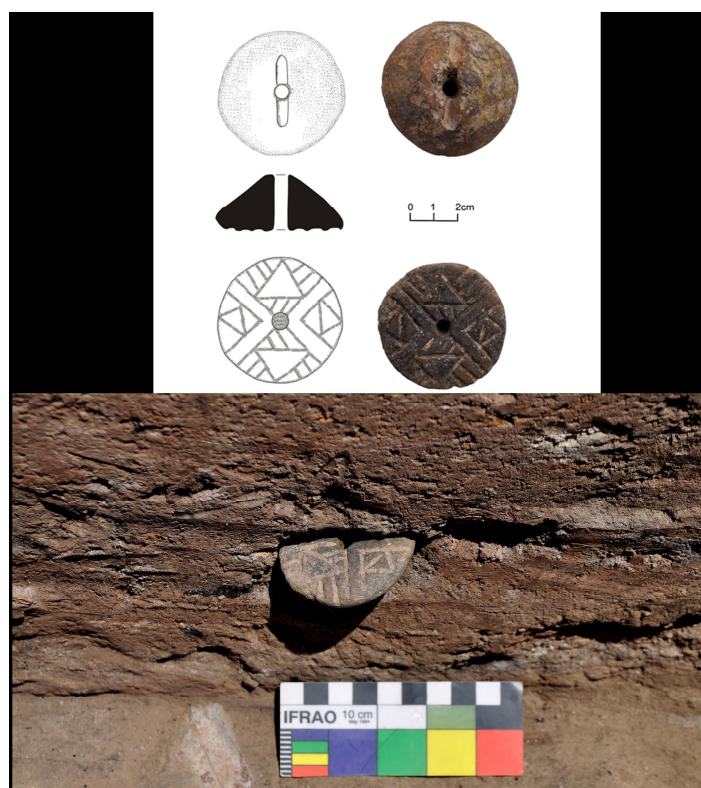
۳. مهر استامپی

در فصل اول کاوش و در لایه‌های مفرغ قدیم محوطه یک مهر استامپی از نوع گل پخته به دست آمد. در نگاه اول این شی گلی پخته به نظر شبیه به یک سردوک سفالی به نظر می‌رسید، ولی با بررسی‌های بیشتر مشخص شد که یک مهر استامپی است. این مهر در لوکوس ۱۰۵۵ ترانسه I در فصل اول و در عمق ۵۲۵ سانتی‌متری از نقطه مبنای ترانسه به دست آمد. یکی از با ارزش‌ترین و منحصرترین اشیاء مطالعاتی مهری است استامپی که دارای نقش کنده هندسی و از نظر شکل کاملاً شبیه به سردوک است. در وسط این مهر یک سوراخ استوانه‌ای به قطر ۵ میلی‌متر وجود

شکل ۷. محوطه کول‌تپه هادیشهر و گمانه‌های I، II، III و IV ایجاد شده در بخش‌های شمالی و جنوبی محوطه

دارد. جنس آن از گل پخته است که کمی نیز به رنگ دودزده درآمده است؛ پخت آن کافی بوده و در تمپر آن از شن نرم به عنوان ماده چسباننده استفاده شده است که به وضوح می‌توان آن را در بافت مهر مشاهده کرد. اشکال هندسی به صورت کاملاً قرینه بر آن حک شده که تنها در یک بخش آن این قرینه رعایت نشده است. قطر این مهر $5/1$ و ارتفاع آن $2/4$ سانتی‌متر است. در پشت این مهر (دقیقاً در مرکز آن) خط صافی کنده شده که کارایی آن نامعلوم است. طول این خط $3/5$ سانتی‌متر و عرض آن 4 میلی‌متر و عمق آن 5 میلی‌متر است (شکل ۸) (خطیب شهیدی و عابدی، ۱۳۹۰؛ عابدی و همکاران، ۲۰۱۴).

شکل ۸. مهر استامپی به دست آمده از لایه‌های عصر مفرغ کول تپه در ترانشه I

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا- ارس (هزاره سوم ق.م.)... اکبر عابدی

۳-۲- مهر استوانه‌ای

در فصل دوم کاوش مهر دیگری نیز به دست آمد که در بردارنده یک مهر استوانه‌ای با تزئینات کنده خاصی بود. این مهر از ترانشه لایه‌نگاری IV و در عمق ۲۳۶ سانتی‌متری از لوکوس ۴۰۰۶ به دست آمد. این مهر که در نوع خود به عنوان اولین و قدیمی‌ترین مهر استوانه‌ای است که از فرهنگ کورا- ارس به دست آمده و شامل یک مهر استوانه از جنس گل پخته است. قطر این مهر ۲/۷ سانتی‌متر و طول آن ۳/۵ سانتی‌متر است و سوراخی به قطر حدود ۲ میلی‌متر برای عبور دادن نخ یا مواد دیگری برای آویختن به گردن در مرکز مهر وجود دارد. مهم‌ترین ویژگی این مهر استوانه‌ای نقش کنده‌ای است که در سطح این مهر ایجاد شده است. طرح این مهر از چهار قسمت متفاوت درون یک کادر تشکیل شده است. طرح اول از سمت راست در بردارنده سه طرح W شکل است که چیزی شبیه به خوشه‌های گندم و... را در ذهن متبادر می‌سازد که به صورت یک ردیف سه تایی روی یکدیگر قرار گرفته‌اند. بعد از این طرح در قسمت مرکزی این مهر مهم‌ترین طرح ایجاد شده یعنی مارپیچ‌های مدور به عنوان نماد فرهنگ کورا- ارس خودنمایی می‌کند که در نوع خود جالب توجه است چرا که این طرح دقیقاً بر لبه یک ظرف این دوره نیز قابل مشاهده است (عابدی، ۱۳۹۳). موتیف شاخص آن به شکل شاخ‌های مارپیچ است که در محوطه‌های زیادی از این فرهنگ دیده شده است که فرم این تزئین به شکل شاخ قوچ یا چشم‌های جغد و یا انسانی را به نمایش می‌گذارد. این طرح و موتیف شاخص‌ترین موتیف فرهنگ کورا- ارس است. نمونه‌های مختلفی از این موتیف از سفال‌های محوطه‌های قفقاز، آناتولی و شمال‌غرب ایران گزارش شده است که می‌توان به نمونه کیکتی^۶ گرجستان، کول‌تپه نخجوان، کاراز ترکیه، کول‌تپه جلفا، یانیق‌تپه و گوی‌تپه اشاره کرد که شباهت بسیار نزدیکی به هم دارند؛ نمونه به دست آمده از گوی‌تپه برجسته است در حالی که نمونه یانیق‌تپه به صورت کنده کار شده است. این علامت سمبولیک بدون شک یک آرم یا علامت شناخته شده در میان مردمان فرهنگ کورا- ارس است، چرا که چنین موتیفی تنها از روی یک اقتباس ساده قابل اجرا نیست، بلکه نیاز به پیوستگی و ارتباط فرهنگی دارد. علاوه بر این‌ها در نمونه گوی‌تپه ما بین مارپیچ‌های تزئینی دو مثلث که به شکل پروانه‌ای متصل به هم هستند و در وسط آن‌ها سه مثلث دیگر وجود دارد که خود این نقش یعنی مثلث‌های وسط مثلث بعداً در یانیق‌تپه نقش یک مهر

شکل ۹. مهر استوانه ای به دست آمده از ترانشه IV متعلق به عصر مفرغ قدیم کول تپه

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا- ارس (هزاره سوم ق.م.)... اکبر عابدی

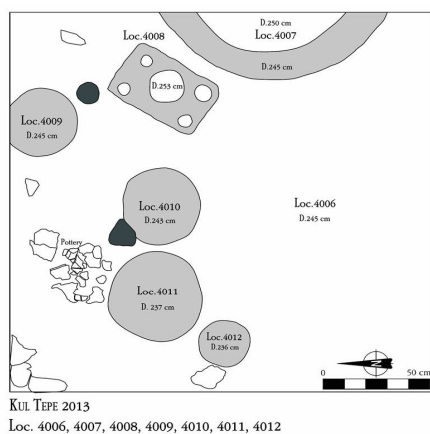
استامپی را تشکیل می‌دهد که صاحب مهر از عنصر فرهنگی شناخته شده مثل این علامت که سابقه بس طولانی داشته اقتباس کرده است (پورفرج، ۱۳۸۰: ۷۴-۷۵). علاوه بر این خود مثلث‌های کوچک به صورت یک علامت سمبولیک و تصویری روی سفال‌های یانیق و گودین IV ظاهر می‌شود. اگر بپذیریم که K1 گوی تپه متعلق به کورا- ارس I باشد؛ بنابراین فرهنگ کورا- ارس II یانیق تپه نباید فاصله چندانی با آن داشته باشد. موتیف شاخ مارپیچ در محوطه سوس هویوک شرق آناتولی در دوره مس‌وسنگ جدید بر سفال‌های این دوره قابل مشاهده است.

سومین طرح نیز بر سطح این مهر شبیه به طرح بخش اول مهر و به شکل ۸ است که در سه ردیف بر هم قرار گرفته‌اند. چهارمین و آخرین طرح این مهر نیز شامل یک لوزی که چیزی شبیه به ضربدر آن را به چهار قسمت تقسیم کرده است که درون هر یک از این قسمت‌ها دو و یا سه عدد از این خوشه‌های گندم جای گرفته است. در نهایت دو خط موازی در قسمت بالایی و پایینی مهر به عنوان کادر طرح این مهر را دربر گرفته‌اند (شکل ۹).

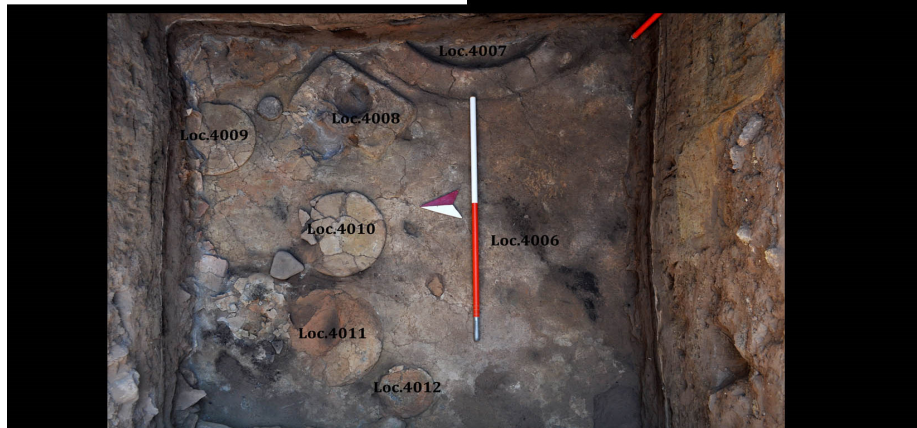
این مهر درون یک ساختار معماری خاصی نیز یافت شده است. لوکوس ۴۰۰۶ جایی که این مهر از آن به دست آمده است شامل یک فضای معماری خاصی است که از آن می‌توان به عنوان یک کلبه یا کومه ایلات و عشایر نام برد. این ساختار که به شکل بسیار عجیبی سالم باقی مانده دربردارنده درون خانه یک ایلات است که تمامی ملزومات زندگی در آن به صورت کاملاً سالم باقی مانده‌اند. این ملزومات شامل یک تنور که به صورت کاملاً حرارت دیده و پخته به همراه ساختارهایی شبیه به جای وردنه‌زنی چانه نان و نیز چندین سنگ وردنه و سفال‌های شاخص با دسته‌های نخجوانی است. این ساختار طی سه مرحله شن‌ریزی و کف‌سازی شده است که مهر یاد شده نیز بر کف استقرار این مجموعه یافت گردید (شکل ۱۰). نکته جالب توجه‌تر این‌که از این لوکوس تاریخ‌گذاری مطلق نیز به دست آمد و تاریخی برابر با ۲۸۵۰ تا ۲۹۰۰ ق.م. را برای این ساختار و مهر پیشنهاد می‌دهد. با این تاریخ می‌توان به یقین اذعان کرد که این مهر جزء یکی از قدیمی‌ترین مهرهای استوانه‌ای به دست آمده از ایران در عصر مفرغ است (عابدی، ۱۳۹۳).

۴. بحث و نتیجه‌گیری

بر پایه کاوش‌ها و مطالعات باستان‌شناسی یکی از کهن‌ترین دست ساخته‌ها که نمایانگر روابط تجاری و بازرگانی بین افراد جامعه است، توده‌های گلی (مهر) است که از هزاره نهم پیش از میلاد در بسیاری از مناطق شرق باستان به دست آمده است. ارتباط و وابستگی بسیار نقوش، طرح‌ها و شکل‌های متنوع روی این‌گونه مهرهای اولیه، ابزار مفیدی برای مطالعه فرهنگ و تمدن جوامع مختلف خاصه جوامعی است که پیش از اختراع خط در حوزه‌های فرهنگی

Tr. IV, Kura-Araxes II Structure

شکل ۱۰. ساختار معماری شاخصی که مهر استوانه‌ای از آن به دست آمده است (ترانشه IV – عصر مفرغ قدیم)

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا- ارس (هزاره سوم ق.م.)... _____ اکبر عابدی

متفاوت و مجاور هم می‌زیسته‌اند؛ قدیمی‌ترین طرح‌ها نقوش هندسی بودند که با تکنیک ضعیف و ابزار ساده روی نوده‌های گلی نقش می‌بستند و بدین ترتیب مالکیت شی را نمایش می‌دادند. مهر در واقع امضایی بود مربوط به افراد مختلف و نمایشی از قدرت اجتماعی که سیستم اقتصادی جامعه را نظم و انضباط می‌بخشید. مهرهای اولیه از قلوه سنگ‌های کف رودخانه ساخته می‌شدند. در طول هفت هزار سال تاریخچه مهر و مهرسازی، عمل مهر و موم کردن دربرآورده و تضمین‌کننده اعتبار و سندیت، مالکیت خصوصی و نیز انجام معاملات قانونی و یا حفاظت از کالاهای تجاری و غیرتجاری از گزند دزدان و خلافکاران بوده است. در گذشته گل و گل پخته یکی از رایج‌ترین مواد برای مهر و موم کردن اشیاء از جمله درب انبار آذوقه، کیسه‌ها و سبدهای آذوقه و جعبه‌های مختلف به شمار می‌آمدند. اغلب این مهر و موم‌ها نیز توسط تویی‌هایی انجام می‌گردید که تحت عنوان Bulla نامیده می‌شوند و در اندازه‌های مختلف برای کاربردهای مختلف از آن‌ها استفاده می‌شد (کلن، ۱۹۹۰: ۱۱).

همان‌گونه که در بالا نیز مشاهده شد یکی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری و پیدایش مهرها و مخصوصاً مهرهای استوانه‌ای در دوره مفرغ پیشرفت تجارت بین منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای و به دنبال آن تخصص‌پذیری در جوامع این دوره است. شاید علت اصلی گسترش تجارت در این دوره بالا رفتن رشد تقاضا برای مواد کمیاب بوده است (طلایی، ۱۳۹۲: ۴۰). با توجه به اطلاعات موجود در ارتباط با فرهنگ کورا- ارس به یقین می‌توان اذعان نمود که ارتباطات فرمانطقه تجاری و اقتصادی فراوانی در این دوره وجود داشته است. همان‌گونه که مسلم است قلمرو فرهنگ کورا- ارس در تأمین موادی مانند فلزات مختلف (مس، نقره و طلا) و همچنین اشیایی مانند افسیدین نقش به سزائی را ایفا می‌کرده است، به طوریکه یکی از فرضیه‌های دلایل مهاجرت اقوام کورا- ارسی به خارج از محدوده اصلی این فرهنگ نیز همین بحث کنترل راه‌های تجاری و تبادلات آن‌ها از یک سو با اقوام اوروکی و از طرف دیگر با اقوام آغاز- ایلامی است، اتفاقی که در مورد تپه گودین رخ داده است (گوپنیک و روثنمن^{۲۰}، ۲۰۱۱؛ روثنمن و کوزبه^{۲۱}، ۱۹۹۷). مسلماً براساس آثار اندک یافته شده از مهر و مهرسازی از فرهنگ کورا- ارس نمی‌توان به طور کامل از آغاز یکسری پیچیدگی‌های اجتماعی خاص درون فرهنگ کورا- ارس صحبت

20. Gopnik and Rothman

21. Rothman and Kozbe

کرد، اتفاقی که در دوره اوروک در بخش‌های عمده‌ای از خاور نزدیک رخ می‌دهد، ثبت و ضبط و تجارت فرامنطقه‌ای به معنای واقعی به منصفه ظهور می‌رسند و جوامع به سلسله مراتب مختلف اجتماعی نائل می‌گردند. همان‌گونه که پیشتر نیز اشاره شد جوامع کورا- ارسی برحسب پیچیدگی اجتماعی، در بهترین تعریف، آن‌ها را باید به عنوان جوامع قبیله‌ای یا جوامع خان‌سالار ساده^{۲۲} در نظر گرفت (مارو^{۲۳} و هوپتمن^{۲۴}، ۲۰۰۰؛ اسمیت^{۲۵} و روبینسون^{۲۶}، ۲۰۰۳؛ ساگونا^{۲۶}، ۲۰۰۴).

براساس نتایج به دست آمده از برخی از محوطه‌های قفقاز جنوبی و نیز شمال‌غرب ایران، اکنون بهتر از گذشته می‌توان در مورد مهر و مهرسازی در فرهنگ کورا- ارس صحبت کرد. برخی از باستان‌شناسان منطقه قفقاز سعی بر این دارند تا با نسبت دادن مهرهای به دست آمده از این منطقه با اماکن مقدسی چون معبد، کارکرد کاملاً مذهبی به این نوع مهرها بدهند (شرازادیشویلی، ۲۰۱۴)، چیزی که به نظر نگارنده چندان منطقی به نظر نمی‌رسد، چرا که در مذهبی بودن اماکن معرفی شده شک و تردید زیادی وجود دارد و همچنین با توجه به دوره و زمان به دست آمدن آثار از منطقه قفقاز که چیزی در حدود ۵۰-۶۰ سال از زمان حفاری آن‌ها می‌گذرد، باید در صحت و سقم آن‌ها بازنگری صورت گیرد، چرا که هیچ یک از مهرهای معرفی شده دارای تاریخ‌گذاری مطلق نیست.

مهرهای به دست آمده از کول‌تپه یک افق خاصی را در بحث مهر و مهرشناسی این منطقه باز کرد و این امکان را فراهم ساخت تا بیشتر در مورد جوامع فرهنگ کورا- ارس تأمل نمود، چرا که هر دو مهر به دست آمده از یک بافت لایه‌نگاری کاملاً منسجم با تاریخ‌گذاری مطلق، کربن ۱۴ حاصل شده‌اند و همان‌گونه که اشاره شد دارای یک سبک خاص در کل خاور نزدیک هستند. مهر استامپی به دست آمده از فصل اول کول‌تپه مانند سایر مهرهای هم‌زمان خود دارای یک سبک ساده هندسی است. مهر استوانه به دست آمده از فاز II کورا- ارس دارای سبک خاصی است که از این پس می‌توان از آن تحت عنوان «مهرهای سبک کورا- ارسی» یاد کرد. سبکی که در عین حفظ یکسری از المان‌های مهرهای هزاره چهارم ق.م. و اوروکی منطقه خاور

22. Marro
23. Hauptman
24. Smith
25. Rubinson
26. Sagona

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا- ارس (هزاره سوم ق.م.)... اکبر عابدی

نزدیک دارای یک نوع ابداع از نوع کورا- ارسی مانند نقش شاخ یا قوچ به عنوان نماد فرهنگ کورا- ارس است.

۹. سپاسگزاری

در این جا بر خود لازم می بینم از تمامی عزیزانی که در امر کاوش و به دست آمدن این نمونه ها همکاری داشته اند صمیمانه سپاسگزاری کنم، چرا که بدون زحمات این عزیزان این مهم امکان پذیر نبود. تشکر ویژه از اعضاء هیأت کاوش کول تپه در فصل اول و دوم دارم که آثار ارزشمند این محوطه مخصوصاً مهرها در نتیجه تلاش این عزیزان حاصل گردید.

۱۰. منابع

- پورفرج، اکبر، (۱۳۸۰). *سیر تحول سفال خاکستری در شمال غرب ایران*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس (چاپ نشده).
- خطیب شهیدی، حمید و عابدی، اکبر، (۱۳۹۰). *گزارش مقدماتی اولین فصل کاوش محوطه کول تپه هادیشهر*، آرشیو پژوهشکده باستان شناسی کشور (چاپ نشده).
- طلایی، حسن. (۱۳۹۲). *مهر در ایران از آغاز تا صدر اسلام*، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- عابدی، اکبر، (۱۳۹۳). *گزارش مقدماتی دومین فصل کاوش محوطه کول تپه هادیشهر*، آرشیو پژوهشکده باستان شناسی کشور (چاپ نشده).
- عابدی، اکبر، (۱۳۹۳). *فرایند گذر از دوره مس و سنگ جدید به مفرغ قدیم و بسط و توسعه فرهنگ کورا- ارس در شمال غرب ایران*، دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، پایان نامه دکتری (چاپ نشده).
- ملکزاده بیانی، بانو، (۱۳۵۲). *مهرها*، وسائل شناسائی روزگاران کهن (شمه ای از تاریخچه مهر در ایران - نقوش مهرها و کنده کاری ها - علت به وجود آمدن مهر)، هنر و مردم، ش ۱۳۳: ۴۴-۵۰.

- Abedi, A., Khatib Shahidi, H., Chataigner, C. H., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. & Ebrahimi, G. (2014). "Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-

- Western Iran, 2010: First Preliminary Report”, *Ancient Near Eastern Studies*. Vol. 51, pp. 33-167.
- Amiet, P. (1972). “Glyptique Susienne”, *Memories de la, des origines a lepoque des perse achemenides delegation archeologique Francaise en Iran*, No. 43, 2 Vols., Paris: Paul Geuthner.
 - Amiranashvili, S. & Nadimashvili, S. (1961). Shida kartlis udzvelesi nasoplaris "gudabertka tsikhiagoras" istoriul-arqeologiuri ekspeditsiis mier 1956 da 1963 ts. Chatarebuli mushaobis shedegebi. *Sakartveloshi 1960 tsels chatarebuli arqeologiuri kplevadziebis shedegebi*, 18-19. Tbilisi.
 - Batiuk, S. (2005). *Migration Theory and the Distribution of the Early Transcaucasian Culture*. Ph.D. dissertation. University of Toronto.
 - Batiuk, S. & Rothman, M. S. (2007). “Early Transcaucasian culture and their neighbours”, *Expedition*, Vol. 49, No. 1.
 - Collon, D. (1990). “*First Impression Cylinder Seals in the Ancient Near East*”, British Museum.
 - Cribb, R. (1991). *Nomads in Archaeology*. New York: Cambridge University Press.
 - Gopnik, H. & Rothman, S. M. (2011). *On the High Road, The History of Godin Tepe, Iran*, Mazda Publisher in association with the Royal Ontario Museum.
 - Kushnareva, K. K. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the 8th to the 2nd Millennium BC*. University Museum Monograph 99. Trans. H. N. Michael. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
 - Lortkipanidze, M. (1969). *Dzveli Sakartvelos Gliptikuri Dzegelebis Korpusi*. Tbilisi.
 - Marro, C. (2012) ed. “*The “Post-Ubaid” Horizon in the Fertile Crescent*”, Varia Anatolica, Istanbul.
 - Nadimashvili, S. (1963). *Gudabertka-Tsikhiagora*. Liakhvi, pp. 148-152. Gori.
 - Porada, E. (1993). “Cylinder Seals”, *Encyclopedia Iranica*, Vol. 6, Fase. 5, pp. 479-505 & 105-126.
 - Rothman, M. S. (2002). *Tepe Gawra: the Evolution of a Small, Prehistoric center in Northern Iraq*. University of Pennsylvania, University Museum Monograph 112, Philadelphia.
 - Rothman, M. S. (2003). “Ripple in the stream: Transcaucasia – Anatolian Interaction in the Murat/ Euphrates Basin at the Beginning

شواهد نویافته از مالکیت در فرهنگ کورا-ارس (هزاره سوم ق.م.)... اکبر عابدی

- of the 'Third Millennium B.C.' in *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, edited by A. T. Smith and K. Robinson, pp. 167-84. Los Angeles: The Cotsen Institute of Archaeology at UCLA: 94.109.
- Sagona, A., (2004). "Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", in *Sagona A. (ed.), A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Peeters, Herent, pp. 475-538.
 - Sagona, A. G. & Zimansky, P. E. (2009). *Ancient Turkey*. Routledge, London.
 - Shanshashvili, N. & Sherazadishvili, Z. (2013). *Samkhet kavkasiis udzvelesi sabechdavebi. Gori muzeumis arkeologiuri matsne*, NI, pp. 7-25. Tbilisi.
 - Schmandt-Besserat, D. (1992). *Before Writing*, 2 Vols, Austin.
 - Sherazadishvili, Z. (2014). "The Early Bronze Age Kura-Araxes Culture Seals From Gudabertka Settlement", in *Problems Of Early Metal Age Archaeology Of Caucasia And Anatolia*, Goderdzi Narimanishvili (ed.), 19-23 November, Tbilisi, Georgia.
 - Smith, A. T. & Robinson, K. S. (eds) (2003). *Archaeology in the Borderlands: Investigation in Caucasia and Beyond*. Los Angeles: Cotsen: Institute of Archaeology, UCLA.
 - Stein, G. J. (2012). "The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia In the 5th-4th Millennia BC – An Initial Assessment", *ORIGINI*, Vol. XXXIV, pp. 125-151.

۱۱. پی‌نوشت‌ها

1. Bullae
2. Talin, Kachaghbiur, Aranisi, Chobareti, Gudabertka

3. Gori
4. Kvernaki

۵. اولین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی در این محوطه با مجوز رسمی پژوهشکده باستان شناسی ۸۹۲/۲۰۸/۴۸۸ و با همکاری سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی و سازمان منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس جلغا از اول خرداد تا ۲۰ مرداد ماه سال ۱۳۸۹ به مدت ۷۰ روز فعالیت میدانی به سرپرستی حمید خطیب شهیدی و اکبر عابدی به انجام رسید. دومین فصل کاوش محوطه کول‌تپه هادیشهر نیز با مجوز رسمی

پژوهشکده باستان‌شناسی ۹۲۲/۲۰۸/۲۶۲ از تاریخ ۱۳۹۲/۰۶/۱۰ الی ۱۳۹۲/۷/۳۰ به مدت ۵۰ روز کار میدانی با ایجاد ۲ گمانه به نام‌های I و IV به انجام رسید.

6. Kiketi

7. Simple Chiefdoms